

Дмитро Кондратенко

ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ: ПОЛІТИЧНІ ТЕОРІЇ

У статті розглядається розвиток політичних теорій економічного націоналізму, за допомогою яких він обґрунтовувався та впроваджувався в життя. Аналізуються основні періоди формування політичних теорій економічного націоналізму, що характеризували становлення національної держави, розвиток промисловості, науки і техніки, посилення глобалізаційних процесів. У статті співвідносяться теорії націоналізму як рушійної сили капіталізму та «методологічного націоналізму» як такого, що гальмує прогрес та зменшує простір демократії.

Dmytro Kondratenko Economic nationalism: political theories.
The article describes the development of political theories of economic nationalism with the help of which it is justified and brought into life. The main periods of forming the political theories of economic nationalism, characterizing forming the national state, development of industry, science and technology and intensification of the globalization processes are analyzed in the article. The theories of nationalism as an engine of the capitalism and of «mythological nationalism» which hinders the progress and diminishes the space of democracy.

Економічний націоналізм — система ідей щодо функціонування національної економіки в міжнародній та внутрішній економічній системах, згідно з якою держава має розбудовувати протекціоністський економічний лад, сприяти розвитку національного господарства, зміцнюючи, таким чином, економічний суверенітет.

Основоположником вчення економічного націоналізму був німецький економіст Фрідріх Ліст (1789–1846). Аналізуючи економічну доктрину лібералізму, Ф. Ліст запропонував економічні рішення розглядати не лише з точки зору короткострокової ефективності, але й майбутніх наслідків. Такий підхід у дусі «аналізу публічної політики» ХХ ст. був новим та створив серйозний виклик для adeptів ліберальних зовнішньоекономічних доктрин¹. Надалі в студіях економічного націоналізму переважав вектор економічних досліджень. Ми ж ставимо на меті окреслити мотиви економічного націоналізму, що виникають під впливом національного характеру. Мотиваційні чинники національної свідомості розглядатимуться, виходячи з загальних теорій націоналізму та розуміння природи нації.

З середини ХІХ ст. основними послідовниками вчення Ф. Ліста були представники «історичної» або політико-економічної школи. Серед них виділявся Густав фон Шмолер. Він розглядав протекціоністські заходи як такі, що «тісно пов'язані з національними почуттями, боротьбою за міжнародне панування, намаганням встановити рівновагу впливів». Протекціоністська політика, на його думку, мала тривати далі, оскільки поруч з розвиненими державами існували ті, які прагнули досягнути такого ж рівня економічного розвитку, і ця мета виправдовувала будь-які «засоби»². Тобто, він виступав за протекціонізм у «молодих галузях». Шмолер та інший визначний представник «історичної школи», Адольф Вагнер, вважали, що національні інтереси й національна політика не завжди відповідають вимогам економічної раціональності, отже, остання має бути підпорядкованою першим. Вагнер писав, наприклад, що не лише такі потреби, як обороноздатність, розвиток державного управління, судова система, освіта й соціальний захист, але й «необхідність забезпечення постійного зростання економічної могутності та чисельності нації силами життєздатного сільського населення вимагають жертв».

У цьому світлі економічний націоналізм необхідно аналізувати, використовуючи підхід «груп інтересів». Маркс розглядав економічний націоналізм як вигідний для буржуазії. Адольф

Вагнер, відповідно, вважав, що економічний націоналізм має бути спрямований на задоволення інтересів «життедайного» сільсько-го населення. Більша частина рекомендацій у рамках «економічного націоналізму» була сприйнята та імplementована такими країнами, як Німеччина, Японія, США та іншими.

Ідеї економічного націоналізму були втілені в низці країн, що змогли успішно застосовувати «виховний» протекціонізм, створивши сприятливі умови для створення та зростання багатьох галузей промисловості. В Німеччині, Японії та США митні тарифи залишалися високими аж до кінця Другої світової війни.

Перша світова війна показала важливість організації замкнених циклів виробництва в рамках однієї держави. Досвід екстремального управління під час війни став частково застосовуватися і в мирний час, зокрема в галузях важкої промисловості, транспорту, видобувної промисловості, дослідницьких та конструкторських робіт. Держава, що не розвивала власну промисловість та не проводила наукових досліджень, не могла претендувати на військове домінування. Військова ж могутність конвертувалась у добробут через експлуатацію колоній та менш розвинених країн, емісію валюти та іншими засобами.

Світова економічна депресія 1929–1933 років стала суттєвим випробуванням для будь-якої держави. Вона супроводжувалася широкомасштабними торгівельними війнами, що мали на меті підвищити «чистий експорт» країн. Протекціоністська політика 1930-х років неоднозначно оцінюється сучасними економістами та політологами. Держави ОСІ спромоглися досягти високого рівня закритості економіки, їм не вистачало тільки власних енергетичних ресурсів. Багато епізодів війни нацистської Німеччини в Європі та Африці пов'язують саме з необхідністю захоплення родовищ потрібних їй ресурсів. Що ж до Японії, то приводом її нападу на США було припинення постачань нафти, санкціоноване Сполученими Штатами.

Друга світова війна продемонструвала, що технологічна промислова перевага стала вирішальною. Після неї світова економічна гегемонія остаточно перейшла від Великобританії до США. З того часу США дотримуються доктрини вільної торгівлі у своїй зовнішньоекономічній політиці. Емісія доларів, що активно проводиться Сполученими Штатами з того часу, стала основною перевагою й інструментом домінування США в капіталістичному світі. Статус світового емісійного центру дозволяє мати постійний від'ємний

торгівельний баланс і не перейматися створенням торговельних бар'єрів*.

Основні концепції націоналізму тяжіють до двох полюсів у націоналістичній ідеології — примордіалізму та конструктивізму. Відповідно, примордіалісти наголошують на тому, що нації (їхня нація) існувала з давніх часів і відроджується тепер (або з певного часу переживає відродження). Примордіалізм, таким чином, зумовлює націоналізм не функціональними потребами суспільства, а певними містичними засадами, які далеко не завжди є раціональними. Конструктивістські концепції націоналізму, на противагу примордіалізму, наголошують на процесі конструювання нації, що активізувався у ХІХ–ХХ ст. За конструктивістськими переконаннями, націоналізм є об'єктивно зумовленим економічними реаліями та комплексом ідей, що зародилися в ХІХ ст. Вироблення конструктивістського підходу до націотворення К. Янг описує так: «Суть справи зводилася до того, щоб етнічність розумілася не як певна даність, але як результат творення, як інноваційний акт творчої уяви. Дуже складним методом і завдяки дії багатьох механізмів свідомість, один раз зародившись, розвивалася шляхом послідовних перевизначень на всіх рівнях держави й суспільства. Згодом вона прагнула до проектування себе на усе більші соціальні простори. Процес соціального конструювання відбувається і на індивідуальному, і на груповому рівнях; у ході незліченної кількості взаємодій у повсякденному житті індивіди беруть участь у постійному процесі визначення й перевизначення самих себе. Самосвідомість розуміється таким чином не як якась «фіксована суть», а як «стратегічне самоствердження»³.

Деякі дослідники, як С.Г. Карамурза, вважають, що цілеспрямоване націотворення розпочалося ще у середні віки (що є дуже спірним). Зокрема, Карамурза посилається на Руссо: Цей принцип так сформулював Руссо в «Суспільному договорі»: «Той, хто бере на себе сміливість конституювати народ, повинен почувати себе здатним змінити, так би мовити, людську природу, перетворити

* Така ситуація критикується деякими політиками та громадськими діячами. Проте військова перевага США дозволяє гарантувати непорушність їх інвестицій та інших економічних інтересів, у той час як міжнародна валюта, що має, наприклад, випускатися Міжнародним валютним фондом, не буде підтримуватися військовими силами чи економічною потугою жодної країни у достатньому розмірі. Тому пост-Бретон-Вудська система видається нам цілком логічною на сьогодні.

кожного індивіда, що сам по собі є якесь завершене й ізольоване ціле, у частину більшого цілого, від якого цей індивід у відомому смислі одержує своє життя й своє буття... Потрібно, щоб він відняв у людини його власні чинності й дав йому замість цього такі, які були б для нього чужими і якими він не міг би користуватися без сприяння інших»⁴.

Примордіалізм на початкових стадіях розвивався в рамках антропологічної школи. Розширення колоній вимагало збору великої кількості прикладних матеріалів про місцеві етноси. Серед антропологів ХІХ ст. важливе місце займали К. Леві-Стросс та А. Радкліфф-Браун. Радкліффу-Брауну належить відома ідея щодо необхідності прикладних досліджень у колоніях задля проведення практичних реформ: перш ніж реформувати суспільство, його треба вивчити. Нації перебирають на себе значну частку характеристик етносу, на основі яких вони формуються. Відповідно, і національні економічні традиції походять з етнічних економічних традицій. Примордіалісти вважають, що нації існували впродовж усього історичного періоду. При цьому вони спираються на низку свідчень існування «домодерних» націй. Проте складно пояснюються етапи історії, коли національні почуття відходили на задній план, поступаючись становим, релігійним або регіональним факторам.

У кожному суперрегіоні Землі можна спостерігати втілення конструктивістських або примордіалістських концепцій державного будівництва. Оскільки практика втілення державою націоналістичних ідеології (або окремих ідей) має безпосередній вплив на політико-економічний режим у певній країні, то можна говорити і про вплив, що робить конкретний тип втілення націоналізму на конкурентоспроможність країни.

Переніалісти також підкреслюють роль нації у форсуванні розвитку суспільства, проте вважають, що для її активного формування необхідне існування та відтворення низки символів та міфів — власних культурних традицій, героїчної історії, спеціальних місць вшанування і тому подібного. Таким чином, нація та націоналізм є потужнішими за наявності низки історичних та культурних факторів. Якщо таких бракує, їх доводиться видумувати — без них важко будувати ефективну національну державу.

Цінності є ядром, навколо якого формуються інші характеристики політичної нації. Поза національними цінностями немає сенсу нації. Наприклад, релігійність як національна цінність може бути вкрай важливою для збереження деяких націй. Наприклад,

Скандинавські держави своїм особливим шляхом розвитку завдячують ідеології єдності, джерелом якої є національна церква, очолювана королем — головою держави. Отже, аморфна християнська спільнота була замінена конкретною державою на чолі з монархом, який уособлював спільні інтереси підданих та внутрішню духовну та матеріальну єдність. Також можемо стверджувати, що релігійність тибетців є основною рисою їх як політичної нації. Без релігійності втрачає авторитет такий символ, як Далай-лама, що значно послабить тибетців і унеможливить їх боротьбу за незалежність⁵.

Іншим вкрай важливим параметром, що впливає на формування національного характеру, є форма родини. В Китаї, наприклад, родина була визнана конфуціанською етикою головним структурним елементом суспільства⁶. Характеристики родини переносяться на інші суспільні структури, зокрема ділові корпорації. Відповідно, в економіці країн Азійсько-Тихоокеанського регіону провідну роль має не стільки держава, скільки корпоративний сектор. Розвиток індустріального капіталізму в Японії, а пізніше — у Південній Кореї, Сінгапурі й інших азіатських країнах у період після Другої світової війни впливав уже з апробованої в США і Європі моделі створення великих національних компаній, метою яких повинні були стати довгострокове зростання і міцні позиції на глобальному ринку. Разючим прикладом того, чого можна досягнути за наявності підприємницького прошарку й за підтримки держави, є економічний підйом Сінгапуру. З усіх натуральних ресурсів ця країна мала тільки глибоководну гавань у стратегічно важливому районі світу. Майже всі ресурси, навіть прісну воду, доводилося імпортувати⁷. Але Сінгапур мав і досвід англійського урядування, сформувалися навички менеджменту й кодекси честі, мав традицію непримиренної боротьби з корупцією. Зусилля державних національних чиновників, хоча їхня чисельність не перевищувала 6% від загальної кількості працівників у країні, були сконцентровані на двох ключових напрямках — використанні найсучасніших інформаційних технологій і впровадженні сучасного менеджменту й керування. Уряд також сприяв масовим інвестиціям у суспільну інфраструктуру, у створення сучасних систем зв'язку й поширення інформації. Були зроблені значні капіталовкладення в підвищення кваліфікації всього населення. Державі вдалося також вирішити класичну проблему урбанізації, пов'язану з економічним зростанням. Тим самим суспільний сектор

Сінгапуру трансформувався в гігантську соціально орієнтовану корпорацію. Країна знайшла ясні цілі, відповідно до яких можна було судити про ступінь її досягнень, і інтенсивно інвестувала в проекти, щоб цих цілей досягти.

Вивчення національних цінностей є одним з головних завдань у студіях націоналізму. Конкурентоспроможність є комплексним поняттям, що включає в себе матеріальний та духовний аспекти. Ідеалісти та символісти розглядають конкурентоспроможність як здатність виробляти особливі сенси, що можуть бути сприйняті рештою світу. Матеріалісти розглядають конкурентоспроможність в першу чергу як можливість виробляти товари, спроможні конкурувати з іноземними і на глобальному та регіональному ринках. На нашу думку, обидва підходи є справедливими, проте їхня ефективність залежить від того, на якому великому з великих циклів знаходиться світова економіка. Згідно з теорією підвищувальних та понижувальних циклів Кондратьєва⁸, світова економіка переживає великі цикли, що пов'язані з чергуванням науково-технічного прогресу із заходами, пов'язаними зі скороченням витрат. Для підвищувальної хвилі є характерними капіталовкладення в науково-технічні дослідницькі та конструкторські роботи, впровадження передових технологій у виробництво. У цей час капітал коштує дорого, що робить вигідним довгострокові вкладення у промислове виробництво. Під час понижувальної хвилі виробництва капітал дешевшає, стає вигідніше економити на затратах виробництва, переносячи його в регіони з дешевшою робочою силою. При цьому розвинуті країни концентруються на експорті технологій та ідей. Проте цей період закінчується кризою перевиробництва, цикл повторюється.

Яскравим прикладом вироблення сенсів та символів за останній час стала Великобританія, в столиці якої купила нерухомість та стала проживати практично круглий рік значна частка найбагатших людей світу. Туди їх привело бажання приєднатися до британського способу життя та вишуканого клубу британських аристократів. Таким чином, Великобританія, не розширюючи власного промислового виробництва, спромоглася в цілому стати багатшою. Найпопулярніший автомобіль псевдоеліти 90 років в США — «Мерседес бенц» має собівартість значно нижчу, ніж ціна, за якою він продавався. Основою його ціни була ідея розкішної машини. Так, Німеччина спромоглася експортувати велику кількість автомобілів та отримувати від цього прибуток, винайшовши та

розповсюдивши «Мерседес» як ідею. Проте вироблення ідей і сенсів не завжди є ефективною політикою.

Під час вичерпання понижувальної хвилі в екноміці продавати нові сенси стає дедалі важче, оскільки суспільства намагаються зберегти існуючі блага. Криза у Великобританії, більш глибока ніж в інших країнах, довела, що перетворення на резиденцію мільярдів не є найкращим рішенням для складних часів в екноміці. Натомість, за підвищувальної хвилі, коли капітал є дорогим, основними перевагами держави стають кваліфікована робоча сила, освіта та технології, активніше проводяться дослідницькі та конструкторські роботи, розвивається сектор реального виробництва. Є низка малих держав, що обрали одну чи декілька галузей промисловості, у розвиток яких вони вкладали наукові та освітні ресурси. Фінляндія в екномічному світі відома не фінансовими спекуляціями чи брендами одягу, а корпорацією «Nokia».

Сінгапур своїми першими успіхами зобов'язаний розвитком технологічних парків та кількох компаній експортного спрямування. Тайвань розвивав державні підприємства, на основі яких розбудовувалися дрібні приватні фірми-постачальники. Люксембург відомий як «сталеве герцогство», основою своєї екноміки має чорну металургію.

Розвиток досліджень з вивчення націоналізму як політичної ідеології у ХХ ст. актуалізував вивчення його екномічних аспектів у політологічному вимірі. В 60-х роках такі дослідження проводилися професором Лондонської школи екноміки Джонсоном⁹. Він зробив спробу узагальнити теоретичні розробки з питань екномічних аспектів націоналізму та проаналізувати реальний досвід державного будівництва під впливом націоналістичної ідеології. На його думку, націоналізм найбільш сприятливим є для інтелігенції та середнього класу. Інтелігенція, яка використовує національну мову, виграє, оскільки створюється великий державний сектор, що включає освіту, медицину та державне управління. Також виграє середній клас, який має переваги через те, що держава активніше розвиває власну промисловість, інфраструктуру, проводить дослідницькі і конструкторські роботи. Національна держава прагне показати себе успішною в культурі, науці та спорті, і тому сприяє митцям, науковцям та спортсменам. Оскільки всі члени нації мають право на гідне життя, держава активніше проводить соціальні програми пенсійної допомоги, працевлаштування, медичної допомоги. Також націоналізм сприяє створенню

додаткової суспільної цінності — почуттю безпеки в своїй національній спільності. Таким чином, націоналізм як ідеологія активно впливає на економічні процеси та має власне бачення напрямів розвитку економіки держави.

Вивчення націоналізму у другій половині ХХ ст. характеризується спробами пояснення націоналізму як політичного явища з погляду розвитку суспільства та його інститутів. Переважає думка про те, що націоналізм став особливо поширеним у ХІХ–ХХ ст., і це стало наслідком розвитку та входження суспільств в індустріальну добу, яка супроводжується поширенням ідеологій і вчень, що мають індустріальну методологію*. Ернест Гелнер пояснював націоналізм як ідеологію, зумовлену переходом суспільства від агрописемного до індустріального. При цьому націоналізм виступає як рух за уніфікацію освітніх систем для стандартизації трудових ресурсів та вироблення єдиного простору освіти, науки та промислової стандартизації. Цікаво, що його книга «Нації та націоналізм» зазнала різкої критики від тих же модерністів. У статті «Нації, націоналізм та війна, Або чи треба нам ще читати Ернеста Гелнера» Д. Конверсі критикує Гелнера за те, що він не відмітив важливого аспекту націоналізму як мілітаристської ідеології. Д. Конверсі відзначає великий вплив націоналізму на зростання агресивності національної держави¹⁰. В свою чергу, ми вважаємо, що націоналізм впливає на всі аспекти життя держави і, до певної межі, зміцнює її як політично, так і економічно та у військовому аспекті.

Багато дослідників розглядають націоналізм як потенційний інструмент досягнення мети, яку ставить перед собою еліта держави. Така мета може бути як особисто-груповою (досягнення влади суспільними групами, перерозподіл ресурсів), так і суспільною (розвиток, зміцнення держави)¹¹.

Націоналізм, як і будь-яка інша ідеологія, занурює суспільство в певний дискурс, що обмежує та спрямовує суспільну дискусію. Так, монархісти не бачать можливості нормального існування без

* Індустріальна методологія має промисловий розвиток за передумову подальшого прогресу суспільства. Так, марксизм вважає необхідним для переходу в комуністичне суспільство зростання кількості промислових робітників. Бенедікт Андерсон вважає передумовою виникнення націоналізму винахід друкарства (промислової технології). Маршал Мак Льюен також вважає друкарство причиною виникнення методологічної статистики — яку ми в світлі робіт У. Бека можемо розуміти як виникнення методологічного націоналізму.

монарха, оскільки тоді не буде кому управляти та розв'язувати суспільні суперечки. Марксистки не бачать іншої можливості розвитку, окрім лінійної — від первинно-общинного ладу до комунізму, що стимулюється неминучим вдосконаленням засобів виробництва та розвитком антитез до кожного ладу, окрім комуністичного. Націоналізм не визнає можливості нормального існування суспільства в відмінній, ніж національна держава, формі. Націоналізм задає методологію для вивчення суспільств і стимулює конкуренцію між національними державами як порівнюваними формаціями. Роль націоналізму у стимулюванні економічного зростання досліджує Лія Грінфельд¹². На її думку, націоналізм створив передумови для швидкого зростання економіки, він змусив уряди заглибитися в конкуренцію між собою заради збільшення багатства своєї нації. В книзі «Дух капіталізму. Націоналізм та економічне зростання» Грінфельд робить спробу відповісти на два питання: що є прямою причиною виникнення сучасної економіки в її основних рисах — орієнтації на зростання? та що зробили економічну сферу центральною в сучасному світогляді? На думку Грінфельд, «націоналізм є унікальною формою соціальної свідомості, яка виникла в Англії на початку XVI ст., пізніше далі поширилася спочатку на англійські поселення в Америці, а потім, протягом XVIII ст., у Франції та Росії, надалі, впродовж двох віків, поглинула решту Європи, країни Південної півкулі, більшу частину Азії та частину Африки. В центрі цієї соціальної свідомості лежить сильний, всезагальний образ суспільства, суверенної спільноти з фундаментально рівними членами, що має назву «нація»¹³. Національна свідомість є демократичною по суті: егалітаризм є основним принципом соціальної організації, а народний суверенітет — політичним принципом. Грінфельд розрізняє типи націоналізму, що призводять до різних результатів в економічному розвитку: Ці два принципи можуть трактуватися радикально відмінним чином, даючи початок різним формам соціально-політичної організації. Інтерпретація залежить від того, чи розглядається нація як збірна чи унітарна спільнота, і від того, чи є критерії членства в нації громадянськими чи етнічними. Практично ці перемінні (що теоретично можуть існувати у чотирьох комбінаціях) становлять три типи націоналізму з відповідними формами націй та національних ідентичностей: індивідуалістський-громадянський тип, колективістський громадянський та колективістський-етнічний. Відповідно, ці типи по-різному сприяли розвитку держав-націй.

Першопрохідником націоналізму (та національного економічного зростання), вважали, за Грінфельд, була Англія у XV–XVI ст. На протигагу, Нідерланди стали нацією пізніше — у XVIII ст. Тому їх економічний розвиток припинився відразу після здобуття незалежності — у XVIII ст. Зникнення спільного ворога у вигляді Іспанії посилює доцентрові тенденції Семи Провінцій (De Zeven Provinciën). Відсутність національного почуття не дала сформувати спільного ринку та збройних сил, стала на заваді розвитку нових форм економічної діяльності. Держава не робила інвестиції сама ані спонукала на це приватний капітал, що все більше цікавився отриманням відсоткової ренти, замість виробництва. В інших європейських прикладах важливу роль у становленні націоналізму мала абсолютна монархія, що об'єднувала під жорстким контролем усю державу та інтелігенція, яка популяризувала національну ідею.

Застосування методологічного націоналізму в науці активно критикується Ульріхом Беком¹⁴. На його думку, національна держава вичерпала можливості свого розвитку в добу глобалізації. Вона стає заручником транснаціонального капіталу. Методологічний націоналізм не дає змоги реально оцінювати реальний стан справ у світі, тому на зміну йому має прийти методологічний космополітизм, предметом якого є світове суспільство, а не окремі його кластери, що знаходяться у «національних державах», які, насправді, перестають бути національними та перетворюються у тимчасові перевалочні бази для транснаціональних корпорацій. На ці виклики національна держава має відповідати не ізоляцією, а посиленням співпраці з іншими державами, створенням міжнародного законодавства та, головне, зміною суспільного дискурсу з національного до космополітичного. У. Бек закликає до створення космополітичних партій. Він пише: «Комуністичний маніфест вийшов у світ 150 років тому. Сьогодні, на початку нового тисячоліття, прийшов час для Космополітичного маніфесту. Ключова ідея полягає у наступному: ми живемо в епоху одночасно глобальну та індивідуалістичну, до того ж більш моральну, ніж ми вважаємо. Ми повинні об'єднатися для того, щоб створити ефективну світову політику в душі космополітизму. В наші дні ми маємо справу з новою діалектикою глобальних та локальних проблем, що більше не вміщується у рамки національної політики. Ці питання ввійшли у політичний порядок денний і в регіонах, і в урядах, і в публічній сфері, як на національному, так і на інтернаціональному рівнях. Але поставити, обговорити і розв'язати їх належним

чином можливо лише в рамках транснаціональної концепції. Для цього нам необхідно перебудувати політику, закласти заснування нового політичного суб'єкта — космополітичних партій — і обґрунтувати їх існування. Космополітичні партії повинні представляти транснаціональні інтереси на транснаціональному рівні, але й одночасно працювати у сфері національної політики. Відповідно, вони зможуть функціонувати і з прагматичної, і з організаційної точки зору виключно як національно-глобальні рухи і космополітичні партії»^{15*}. Вірогідно, що створення космополітичних партій та їх успішне функціонування може привести до формування світової держави. Проте це буде мати наслідком припинення міждержавної конкуренції і, як мінімум, гальмування суспільного прогресу.

Націоналізм також має особливі риси, що склалися історично або через інші особливі умови в країні. Ці риси також матимуть суттєвий вплив на рівень економічного розвитку держави. Основними вхідними критеріями у дослідженні, таким чином, будуть тип націоналізму та його особливі риси. Тип та критерії підлягають якісному аналізу, оскільки націоналізм сам по собі є тільки ідеєю, яка ще потребує від суспільства та уряду значних сил для втілення. Відповідно, кількісно аналізувати міць чи інші критерії націоналістичної ідеології немає сенсу, проте вони мають бути проаналізовані відповідно до їх якісного наповнення. Вплив націоналістичних ідей та практик на розвиток економіки держави не є абсолютним, проте має суттєве значення. Після оцінки впливу націоналізму на економічні процеси можна дійти узагальнюючого висновку про те, які саме типи націоналізму є найбільш сприятливими для розвитку конкурентоспроможності країни.

* Цікаво було б уявити собі — як саме виглядали б космополітичні партії в Україні. Зважаючи на загальне розчарування в політиці, виборці можуть піти за новими партіями, тільки якщо ті мають з ними безпосередній контакт. У такому разі космополітична партія повинна буде мати потужні і авторитетні місцеві організації. Вони постійно конфліктували б з транснаціональним керівництвом партії та партійною бюрократією, що через факт існування кількох рівнів в партії — міжнародного додатково до існуючих, була б дуже розгалуженою. Сюди треба додати впливові групи спонсорів партії. Формування політики в такій партії було б дуже ускладненим і конфліктним. Навряд чи широкими були б і можливості впливу рядових членів партії на керівництво та апарат.

¹ Bolsinger Echard. *The Foundation of Mercantile Realism: Friedrich List and International Political Economy*. — Hamburg, 2004. — P. 1–31.

² Von Schmoller Gustav. Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik // Schriften des Vereins für Socialpolitik. — 1902. — P. 264–271; Цит. за: Роман Шпорлюк. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1998. — С. 363–364.

³ Янг К. Диалектика культурного плюрализма: концепция и реальность // «Этничность и власть в полиэтнических государствах». — М, 1994. — С. 117.

⁴ Кара-Мурза С.Г. Демонтаж народа. — М, 2007. — 704 стр.; Цит за: Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты — М., 1998. — С. 406.

⁵ Goldstein Melvyn C. The Snow Lion and the Dragon: China, Tibet, and the Dalai Lama — 1995. — P. 6–16.

⁶ Кондратенко Дмитро. Співвідношення особистого та суспільного в конфуціянській етиці // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 40. — С. 576–587.

⁷ Див.: Sisodia R. Singapore Invests in the Nation—Corporation // Harvard Business Review. — 1992. — May–June.

⁸ Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения — избранные труды. — М.: Экономика, 2002. — С. 45–130.

⁹ Johnson H. Economic Nationalism in the New States // Smith A. and Hutchinson J. (eds.) Nationalism. — P. 239.

¹⁰ Daniele Conversi. Homogenisation, nationalism and war: should we still read Ernest Gellner? // Nations and Nationalism. Volume 13 Issue 3. — P. 371–563.

¹¹ Див.: Кон Ганс про «східний» націоналізм // Kohn H. The Idea of Nationalism. — NY, 1987. — P. 330–345; Ліа Грінфельд про колективістські типи націоналізмів // Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity. — L., 1993. — P. 10–23.

¹² Greenfeld L. The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth. — Cambridge, 2001. — 573 p.

¹³ Greenfeld L. The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth. — Cambridge, 2001. — P. 2.

¹⁴ Див.: Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика. — М., 2007. — 464 с.

¹⁵ Бек У. Космополитическое общество и его враги // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. — Т. 6. № 1. — С. 24–53.